

Mw. mr. dr. L. Stevens* en mw. mr. dr. M.M. Prinsen**

Afwezigheid van opzet bij de geestelijk gestoorde verdachte

Het gedragskundig oordeel vanuit juridisch perspectief

1. Inleiding

Subjectieve bestanddelen van het strafbare feit als opzet, schuld en voorbedachte rade zijn in de kern verbonden met de menselijke psyche. Bewijs voor hun aanwezigheid kan dientengevolge worden beïnvloed door het al dan niet bestaan van een geestelijke stoornis.¹ Hoewel de geestelijke stoornis het domein is van de gedragsdeskundige worden psychiater en psycholoog nauwelijks betrokken bij de discussie over inhoud en bewijs van de genoemde begrippen.² Voor wat betreft het opzetbegrip heeft dat ook te maken met het feit dat in Nederland het opzet doorgaans als een juridische aangelegenheid wordt beschouwd.³ Bezien wij echter de lagere rechtspraak dan blijkt daaruit dat behoorlijk wordt geworsteld met de vraag in hoeverre een geestelijke stoornis het opzet kan beïnvloeden. Zonder ons daarbij te willen ingraven in de complexe discussie over psychisch en normatief opzet menen wij dat dit geworstel vraagt om enige opheldering over de relatie tussen opzet en stoornis, en om afstemming tussen de strafrechtjuristen en gedragsdeskundigen. Onze bescheiden bijdrage aan het bereiken van die doelstelling bestaat hierin dat wij op basis van de rechtspraak inzichtelijk proberen te maken in welke gevallen bij welke stoornissen de rechter meent dat opzet al dan niet ontbreekt en waarom (niet). In dat verband schetsen wij allereerst in paragraaf 2 het relevante juridische kader en hoe wij het opzetbegrip begrijpen (relatie stoornis-opzet-toerekeningsvatbaarheid, en het door de Hoge Raad geformuleerde inzichtcriterium). Vervolgens bestuderen wij in paragraaf 3 rechtspraak waarin de vraag naar de invloed van een geestelijke stoornis op het opzet aan de orde is geweest. Het gaat zowel om zaken waarin de rechter niet, als zaken waarin de rechter wel tot het oordeel komt dat een geestelijke stoornis opzet belette. In paragraaf 4 gaan wij dieper in op de stoornissen die blijkens de bestudeerde rechtspraak onder omstandigheden aan het opzet in de weg kunnen staan en hoe die zich verhouden tot het inzichtcriterium. In dat verband besteden wij aandacht aan de problemen die de verschillende perspectieven en begrippenkaders van juristen en deskundigen opleveren. Wij sluiten af met een conclusie en enkele aanbevelingen ten behoeve van het verdere debat in paragraaf 4.

2. Opzet en stoornis: het juridische kader en de rol van de gedragsdeskundige

Er wordt niet snel aangenomen dat een geestelijk gestoorde die een strafbaar feit heeft gepleegd geen opzet had om dat delict te plegen. Weliswaar kan het zo zijn dat de dader door zijn stoornis een irrationele kijk heeft op de wereld en door waanideeën wordt gedreven tot zijn daad, maar dat betekent niet dat hij die daad niet beoogde en zich daar niet bewust van was.⁴ Bij de man die denkt dat God hem heeft opgedragen zijn buurman te vermoorden is, in de woorden van Van Dijk, sprake van rationele irrationaliteit in het handelen van de dader: 'het betreft een rationele, doelbewuste uitvoering van zijn irrationele, op wanen gebaseerde plan'.⁵ De irrationaliteit maakt dat het strafbare feit wellicht niet aan de verdachte zal worden toegerekend op basis van artikel 39 Sr. Nu ons schuldstrafrecht uitgaat van de normaal ontwikkelde rationeel handelende mens, kan aan de geestelijk gestoorde verdachte geen verwijt worden gemaakt. De handeling is echter wel bewust en gewild en dus opzettelijk gepleegd.⁶ Niettemin bestaat de mogelijkheid dat een ernstige stoornis aan het aannemen van opzet in de weg staat. Is dat het geval, dan zal de rechter de verdachte moeten vrijspreken en kan dus ook de TBS-maatregel niet worden opgelegd. Volgens de Hoge Raad is het ontbreken van opzet aan de orde als blijkt dat bij een verdachte sprake is van een zodanige ernstige geestelijke afwijking dat aangenomen moet worden dat hij verstoken is van elk inzicht in de draagwijdte van zijn gedragingen en de mogelijke gevolgen daarvan (hierna: het inzichtcriterium).⁷ Van Dijk stelt dat dit criterium alleen kan worden begrepen tegen de achtergrond van een psychisch, en

* Mw. mr. dr. L. Stevens is universitair docent straf(proces)recht aan de Vrije Universiteit van Amsterdam.

** Mw. mr. dr. M.M. Prinsen is juridisch adviseur bij het Nederlands Instituut voor Forensische Psychiatrie en Psychologie (NIPF) in Rotterdam. Zij is tevens verbonden aan de vakgroep Forensische Psychiatrie van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Erasmus Universiteit Rotterdam.

1. De wet spreekt in het kader van artikel 39 Sr van een ziekelijke stoornis of gebrekkige ontwikkeling van de geestesvermogens. Wij laten in deze bijdrage de gebrekkige ontwikkeling buiten beschouwing en spreken over de geestelijke stoornis.
2. Zie H.J.C. van Marle, P.A.M. Mevis & M.J.F. van der Wolf, in: H.J.C. van Marle e.a. (red.), *Gedragskundige rapportage in het strafrecht*, Deventer: Kluwer 2008, p. 20-21.
3. Vergelijk J. de Hullu, *Materieel strafrecht*, Deventer: Kluwer 2009, p. 224-225, met verwijzingen naar andere auteurs en hogere rechtspraak.
4. A.A. van Dijk, *Strafrechtelijke aansprakelijkheid heroverwogen. Over opzet, schuld, schulditsluitingsgronden en straf* (diss. Groningen), Apeldoorn: Maklu-uitgevers 2008, p. 297-300. Zie ook T. Kooijmans & N. Jörg, 'Het juridische kader van de gedragsdeskundige', in: H.J.C. van Marle e.a. (red.), 2008, p. 180.
5. Van Dijk 2008, p. 299.
6. Zie Van Dijk 2008, p. 31-33. Zie ook De Hullu 2009, p. 335 e.v.
7. Erkend in HR 22 juli 1963, NJ 1968, 217 en daarna diverse malen bevestigd, laatstelijk in HR 9 december 2008, NJ 2009, 157, m.nt. Schalken.

dus niet normatief, opzetbegrip.⁸ In de opvatting van De Hullu illustreert het criterium dat het opzetbegrip weinig psychische diepgang heeft en dat opzet in hoofdzaak een juridisch, normatief karakter heeft.⁹ Wij zijn het daar in zoverre mee eens dat het inderdaad uiteindelijk de rechter is, en niet een gedragsdeskundige die een oordeel zal vellen over het opzet. Voor het bewijs van opzet maakt de rechter gebruik van ervaringsregels (het normaliteitssyllogisme) en in die zin is zijn oordeel objectiverend, of zo men wil, normatief. De rechter neemt niet het dieptepsychologisch oorzaak-gevolg-perspectief als uitgangspunt maar de in het strafrecht ontwikkelde norm van weten en willen. Dat neemt echter niet weg dat die norm en tevens het inzichtcriterium impliceren dat de rechter daarbij de psyche van de verdachte als vertrekpunt neemt. In het geval van een stoornis die mogelijk het inzicht van de verdachte beïnvloedt ligt het daarbij voor de hand dat de rechter zich door een gedragsdeskundige laat informeren over de kenmerken van de stoornis.¹⁰ Vaak zal de rapportage pro justitia die is opgesteld met het oog op de toerekeningsvraag – doorgaans uitgedrukt in termen van (on)toerekeningsvatbaarheid – daarvoor het aanknopingspunt zijn.

3. Opzet en stoornis in de rechtspraak

3.1. De verdediging voert een opzetverweer op basis van de rapportage pro justitia

In het geval dat een verdachte lijdt aan een geestelijke stoornis neemt de rechter doorgaans niet aan dat de stoornis aan het opzet in de weg heeft gestaan.¹¹ Wel wordt in dergelijke zaken vaak een dergelijk verweer door de verdediging aangevoerd. Voor zover dit uit de bestudeerde uitspraken af te leiden is, valt op dat die verweren doorgaans niet bijzonder sterk onderbouwd zijn. Met een beroep op de rapportage pro justitia die in de zaak is opgesteld met het oog op de vraag naar de toerekeningsvatbaarheid van de verdachte, stelt de verdediging simpelweg dat de verdachte lijdt aan een zieke-

lijke stoornis waardoor het opzet niet bewezen kan worden.¹² Het inzichtcriterium wordt daarbij vaker niet dan wel aangehaald. De rechter verwerpt het verweer in de meeste gevallen met de motivering dat niet is gebleken dat de verdachte geen inzicht had¹³, of geeft aan dat op basis van de feitelijke handelwijze opzet kan worden aangenomen. Daarbij wordt nauwelijks ingegaan op de specifieke stoornis en de inhoud van de rapportage pro justitia. Vaak wordt op basis van de verklaring van de verdachte¹⁴ of op grond van de wijze waarop het delict beheerst, doelgericht en gecoördineerd is gepleegd¹⁵, aangenomen dat de verdachte wel enig besef had van wat hij deed. Voor zover wel wordt ingegaan op de stoornis en de rapportage wordt slechts gesteld dat de rapportage inhoudt dat de verdachte een bepaalde mate van ontoerekeningsvatbaarheid heeft maar dat voor een verdergaande conclusie geen plaats is¹⁶, of dat uit de rapportage niet blijkt dat de verdachte geen inzicht had.¹⁷ Dit wekt de indruk dat de rechter eigenlijk geen serieuze aanleiding zag om de gestelde afwezigheid van opzet nader te onderzoeken – de stoornis zoals die uit de rapportage naar voren komt was in ieder geval volgens de rechter kennelijk niet ernstig genoeg.¹⁸ De stoornissen waar het dan om gaat betreffen gedeeltelijke bewustzijnsvernaauwing¹⁹ of dissociatie²⁰, paranoïde schizofrenie²¹, zwakbegaafdheid²², een depressie samengaand met een persoonlijkheidsstoornis niet anders omschreven en een laag IQ²³, autisme²⁴, een posttraumatische stressstoornis²⁵, een aanpassingsstoornis met gemengd angstige depressieve stemming²⁶, en een verdachte met een organisch frontaal syndroom (ofwel niet zozeer een psychische stoornis als wel een hersenbeschadiging)²⁷. Zelfs in de gevallen dat de verdachte volledig ontoerekeningsvatbaar wordt verklaard – en de stoornis dus als bijzonder ernstig kan worden beschouwd – wordt in alle gevallen op één na, geen nader oordeel gevraagd aan de deskundige.²⁸ Deze gevallen betreffen vier maal een zware psychose in het kader van een schizofrene stoornis²⁹,

8. Van Dijk 2008, p. 300.

9. De Hullu 2009, p. 225.

10. Zie Van Dijk 2008, p. 300-301, noot 279, waar hij het standpunt van Mooij, dat voor de deskundige hier geen rol is weggelegd, weerlegt.

11. Zie hierna ook de bespreking van de zaken waarin dat wel het geval is geweest. Vergelijk voorts Kooijmans & Jörg 2008, p. 180.

12. Zie o.a. Rb. Assen 28 november 2006, L/JN AZ3161; Rb. Groningen 4 december 2007, L/JN BB9687; Rb. Roermond 22 december 2004, L/JN AR8114; Gerechtshof Arnhem 3 maart 2006, L/JN AV3349; Rb. Leeuwarden 22 mei 2003, L/JN AF9057.

13. Zie o.a. Rb. Leeuwarden 22 mei 2003, L/JN AF9057; Rb. Roermond 3 december 2003, L/JN AN9343.

14. Zie bijv. Rb. Leeuwarden 22 mei 2003, L/JN AF9057; Rb. Maastricht 5 februari 2004, L/JN AO3140; Rb. Utrecht 7 juli 2004, L/JN AP8635; Rb. Roermond 22 december 2004, L/JN AR8114; Rb. Amsterdam 30 maart 2009, L/JN BH8888; Rb. Zwolle 14 april 2009, L/JN BI2467.

15. Zoals A-G Fokkens stelt in zijn conclusie bij HR 9 december 2008, NJ 2009, 157, m.nt. Schalken, ligt het minimaal besef, zeker in gevallen waarin het delict enige activiteit met een zeker niveau van coördinatie van geestelijke en lichamelijke functies vergt, wel voor de hand. Zie de uitspraken van bijvoorbeeld Rb. Groningen 27 november 2003, L/JN AN8945; Gerechtshof Arnhem 3 maart 2006, L/JN AV3349; Rb. Middelburg 16 maart 2006, L/JN AV5122; Rb. Groningen 4 december 2007, L/JN BB9687; Rb. Amsterdam 28 maart 2008, L/JN BC9296. Vergelijk ook de recente en veel in de media besproken zaak van de man die een overblijfwacht doodstak op een schoolplein in Amsterdam, Rb. Amsterdam 17 september 2009, L/JN BJ7932.

16. Rb. Utrecht 7 juli 2004, L/JN AP8635. Vergelijk ook Rb. Groningen 24 april 2008, L/JN BD0507.

17. Rb. Roermond 3 december 2003, L/JN AN9343; Rb. Groningen 27 november 2003, L/JN AN8945; Rb. Maastricht 5 februari 2004, L/JN AO3140; Rb. Almelo 8 november 2005, L/JN AU5799; Rb. Maastricht 2 juli 2008, L/JN BD6035.

18. De vraag of de verdediging in de meeste gevallen wel een serieuze opzetvraag heeft gezien (dan wel of de verdediging bekend is met het inzichtcriterium) kan eveneens worden opgeworpen. In dat geval had het immers voor de hand gelegen dat er om een nadere rapportage was gevraagd.

19. Rb. Groningen 27 november 2003, L/JN AN8945.

20. Rb. Groningen 24 april 2008, L/JN BD0507.

21. Rb. Maastricht 5 februari 2004, L/JN AO3140.

22. Rb. Roermond 22 december 2004, L/JN AR8114; Rb. Almelo 8 november 2005, L/JN AU5799; Rb. Maastricht 2 juli 2008, L/JN BD6035. Zie ook HR 17 maart 2009, L/JN BH6219.

23. Rb. Amsterdam 19 september 2008, L/JN BF1508.

24. Rb. Dordrecht 24 augustus 2006, L/JN AY6906; Rb. Maastricht 27 november 2007, L/JN BB8734.

25. Rb. Arnhem 3 maart 2006, L/JN AV3349; Rb. Middelburg 16 maart 2006, L/JN AV5122.

26. Rb. Amsterdam 20 december 2007, L/JN BC0725.

27. Rb. Amsterdam 28 maart 2008, L/JN BC9296.

28. Zie Rb. Dordrecht 28 augustus 2008, L/JN BE9415.

29. Zie Rb. Leeuwarden 22 mei 2003, L/JN AF9057; Rb. Utrecht 7 juli 2004, L/JN AP8635; Rb. Assen 28 november 2006, L/JN AZ3161; Rb. Groningen 4 december 2007, L/JN BB9687.

één maal een psychose (waarvan de achtergrond uit het vonnis niet helemaal duidelijk wordt)³⁰, en één maal een combinatie van Asperger en depressie³¹.

Dit zijn kortom een heleboel stoornissen die zelfs in hun ergste vorm geen aanleiding geven tot twijfel over het opzet. Opmerkelijk is deze constatering niet. De bestudeerde rechtspraak doet immers niet meer dan het algemeen aanvaarde, en in de rechtspraak van de Hoge Raad neergelegde uitgangspunt bevestigen dat een geestelijke stoornis niet snel aan het opzet in de weg staat. Ze illustreert ook dat het opzetbegrip inderdaad een begrip is met weinig psychische diepgang en dat de rechter bij het interpreteren van het opzet uitgaat van wat van de normale mens in een dergelijke situatie verwacht kan worden: verweren worden verworpen met een verwijzing naar de feitelijke gang van zaken en aan het deskundigenoordeel wordt nauwelijks aandacht besteed.

3.2. Opzet wordt niet aangenomen wegens aanwezigheid van een geestelijke stoornis

De zaken waarin de rechter opzet wegens de aanwezigheid van een geestelijke stoornis niet aanwezig acht, waren lastig te zoeken. Op basis van twee toevallige vondsten in de literatuur en op grond van de in <rechtspraak.nl> ingevoerde zoektermen³² hebben wij er uiteindelijk negen kunnen achterhalen. In al deze zaken ging het om doodslag.

Zeven van de negen uitspraken strekken zich uit over de periode 2002-2008. Dat is meer dan één vrijspraak per jaar voor een toch bijzonder ernstig delict. De vraag moet dan ook worden gesteld of dit aantal nu inderdaad beperkt is, zoals op basis van het strikte inzichtcriterium mag worden vermoed, of dat er eigenlijk sprake is van een relatief groot aantal, gezien de opvatting dat de rechter gestoorde verdachten zelden vrijspreekt en zelden vrij zou moeten spreken nu ze in dat geval aan de TBS ontkomen.³³ Daarbij moet ook worden opgemerkt dat vrijspraken van vóór het ontstaan en de inburgering van <rechtspraak.nl> niet (althans niet zonder uitgebreid dossieronderzoek in de archieven van de rechtbanken) kunnen worden achterhaald, en dat evenmin duidelijk is in hoeverre zaken waarin het 'opzet-stoornis'-vraagstuk speelt niet door het Openbaar Ministerie worden vervolgd.

Een opvallend verschil met de zaken waarin de rechter een verweer weerlegt, is dat in deze zaken doorgaans wel een nadere rapportage wordt aangevraagd, of dat de deskundige op de zitting wordt opgeroepen om specifieke vragen over opzet te beantwoorden. Of in die gevallen aan de deskundige uitleg is gegeven over het strafrechtelijk opzetbegrip en het inzichtcriterium kan op basis van het vonnis niet met zekerheid worden vastgesteld.

Niettemin lijkt soms dat aan de deskundige een en ander is uitgelegd. In twee zaken sluiten de in het vonnis weergegeven bewoordingen van de deskundige ogenschijnlijk aan bij het inzichtcriterium dan wel de terminologie van weten en willen.³⁴ Het lijkt ons van belang dat niet alleen op de zitting maar ook daarbuiten rapporteurs meer alert worden gemaakt op de inhoud van het opzetbegrip. Niet om daar uitspraken over te doen maar wel om zich ervan bewust te zijn hoe hun woorden geïnterpreteerd kunnen worden, mede in relatie tot schulduitsluitingsgronden als toerekeningsvatbaarheid of psychische overmacht.

Op één na kunnen alle door ons bestudeerde zaken enigszins ongenueanceerd en in leken taal worden getypeerd als 'ik was er met mijn hoofd niet bij'-zaken. Het betreft verdachten die zich niet bewust waren van wat zij deden, er als het ware geestelijk niet bij aanwezig waren. In gedragskundige terminologie gaat het dan om een dissociatieve stoornis of een toestand van dissociatie. Uitgangspunt in alle zaken is de verklaring van de verdachte dat hij of zij zich niets meer kan herinneren van zijn handeling (dat is in vrijwel alle zaken (poging tot) het doden van een ander).³⁵

Twee van die gevallen betreffen slaapwandelaars. De deskundigen spreken in dat verband van een dissociatieve toestand. De verdachte is gedissocieerd van de bewuste controle die de waaktoestand kenmerkt.³⁶ In een dergelijke situatie is, in de woorden van de rechtbank, sprake van onbewustheid zodat van wilsgerichtheid geen sprake kan zijn.

Naast de slaapwandelaars blijken in drie gevallen boze dissociërende (ex-)partners eveneens niet ongevaarlijk. Een overigens niet aan een geestelijke stoornis lijdende man die zijn vrouw gewurgd heeft tijdens een ruzie kan zich daar niets meer van herinneren. Volgens de deskundigen waren bij hem, van kort vóór tot kort na de handeling, de gewoonlijk geïntegreerde functies van bewustzijn, geheugen, identiteit en waarneming van de omgeving nagenoeg volledig verstoord. 'In die toestand was hij niet in staat zijn wil te bepalen of zijn handelingen te sturen. Zijn handelingen waren volledig onttrokken aan de cognitieve controle', zo neemt de rechtbank het deskundigenoordeel over.³⁷ In een al wat oudere maar soortgelijke zaak doodt een vrouw haar tirannieke man met een broodmes. De psychische spanningen veroorzaakten een kortsluitingsreactie waarin reflexmatig werd gehandeld en waarbij de mogelijkheid tot kritische reflectie en distantie was uitgeschakeld en van enige gerichte wilsactiviteit of vrije wilsbepaling geen sprake meer was.³⁸ Een eveneens door haar (ex-)partner geterroriseerde en ook overigens sterk getraumatiseerde, alcoholverslaafde en zwangere vrouw met borderlinepersoon-

30. Rb. Dordrecht 28 augustus 2008, L/JN BE9415.

31. Rb. Maastricht 29 augustus 2008, L/JN BH1158.

32. Het bleek lastig om een goede selectieve zoekterm te vinden die een aanvaardbaar aantal resultaten opleverde. Uiteindelijk hebben we gezocht op [opzet inzicht rapportage]. In februari 2009 leverde dat op <rechtspraak.nl> 228 resultaten op. Vervolgens is nog gezocht op [geen opzet rapportage]. Uiteindelijk hebben we uit <rechtspraak.nl> zeven uitspraken gevonden waarin de rechter de stoornis aan het opzet in de weg vond staan en 22 waarin een opzetverweer werd verworpen. Dat zijn naar verwachting niet alle zaken, maar wij menen dat op basis van de gevonden rechtspraak een representatief beeld kan worden geschetst. Uitspraken die we na de zoekactie bij toeval tegen het lijf liepen zijn eveneens verwerkt.

33. Zie hierover Van Dijk 2008, p. 300-302.

34. Zie Rb. Zutphen 9 november 2007, L/JN BB7529; Rb. Breda 15 september 2008, L/JN BF0778.

35. Rb. Amsterdam 1 februari 1971, NJ 1971, 217; Rb. Assen 12 juni 2002, L/JN AE3911, Gerechtshof Leeuwarden 20 juni 2008, L/JN BD4917; Rb. Breda 15 september 2008, L/JN BF0778.

36. Rb. Zutphen 9 november 2007, L/JN BB7529; Rb. Utrecht 17 december 2002, L/JN AF2058.

37. Rb. Assen 12 juni 2002, L/JN AE3911.

38. Rb. Amsterdam 1 februari 1971, NJ 1971, 217.

lijkheidsstoornis, handelde volgens deskundigen en raadsheren in een toestand van bewustzijnsvernauwing toen zij haar ex die haar bedreigde doodstak. Het Hof Leeuwarden overweegt dan dat de verdachte op het moment van plegen haar handelen niet meer kon remmen of controleren: er was geen rationele afweging meer mogelijk. Dat raakt, aldus het hof, het opzet in de kern. 'Om opzet aan te kunnen nemen moet er in ieder geval enige mate van cognitieve controle zijn'.³⁹ Van twee laatste zaken waarin dissociatie werd aangenomen blijken feiten en achtergrond niet heel duidelijk uit de uitspraak. In één zaak heeft de verdachte het slachtoffer met een hamer doodgeslagen maar deed hij dit onder invloed van een acute dissociatieve stoornis waardoor hij geen greep meer had op zijn gedragingen en hij zijn handelen en de consequenties daarvan niet kon overzien.⁴⁰ Van de andere zaak wordt alleen duidelijk dat er als gevolg van amnesie sprake was van bewustzijnsvernauwing en dat er dientengevolge geen inzicht was.⁴¹ Twee enigszins afwijkende uitspraken betreffen een zaak waarin de verdachte verkeerde medicijnen had gebruikt en een zaak waarin de verdachte zwaar psychotisch was. De eerste zaak betreft het geval waarin geen sprake was van dissociatie maar wel van een slumertoestand als gevolg van een combinatie van bepaald ongecontroleerd medicijngebruik en slaapttekort. In die toestand parkeerde de verdachte zijn auto midden op de spoorwegovergang. Hij stapte zelf uit toen de trein aankwam, maar vergat zijn vrouw. Op basis van wat deskundigen hebben verklaard gaat de rechtbank mee in de verklaring van de verdachte dat hij zich niet bewust was van wat hij deed en aldus geen opzet had op het doden van zijn echtgenote.⁴² Vooral de laatstgenoemde zaak lijkt niet in overeenstemming met de inzichtjurisprudentie van de Hoge Raad en de in paragraaf 3.1 besproken rechtspraak waarin een psychose geen aanleiding is om opzet in twijfel te trekken. De verdachte die leed aan een psychose had volgens de Rechtbank Haarlem om die reden geen opzet op het doden van zijn slachtoffer door middel van een rolschaats. De motivering van de uitspraak is uiterst kort een geeft niet weer hoe de rechtbank het deskundigenoordeel vertaalt naar juridische opzetterterminologie. Er wordt slechts gesteld dat door de psychotische stoornis het denken, willen, handelen van verdachte tijdens het delict volledig werd beheerst door wanen en hallucinaties.⁴³ Uit bovenstaande uitspraken – de afwijkingen niet meegenomen, mede in vergelijking met zaken waarin een beroep op dissociatie werd verworpen – lijken enkele

elementen van belang wil de rechtbank meegaan in het oordeel dat de verdachte niet opzettelijk handelde onder invloed van een dissociatieve stoornis. Het gaat daarbij in wezen steeds om de volledigheid en de aannemelijkheid van de dissociatie. In de eerste plaats dient de verdachte zich helemaal niets meer te kunnen herinneren van het plegen van het delict zelf. Flarden herinnering maken dat afwezigheid van opzet al minder aannemelijk wordt.⁴⁴ Voorts speelt het incidentele, evenals het ongeplande karakter van de daad een rol. De vrouw die haar hele leven zonder enig verzet de soep opdient voor haar despoot van een man maar bij wie op een bepaald moment de stoppen doorslaan, kan handelen in een toestand van bewustzijnsvernauwing, terwijl die toestand bij een moeder die haar ongewenste baby al langer kwijt wilde niet aannemelijk is.⁴⁵ Op de achtergrond spelen hier overigens ook de persoonlijkheid en het milieu van de verdachte een rol.⁴⁶ Ten slotte dienen de handelingen van de verdachte ook in een onbewuste toestand te kunnen worden uitgevoerd. Het doorladen van een geweer is voor de meeste mensen geen routineuze toestand maar kan een automatische handeling zijn voor iemand die lid is van een schietclub.⁴⁷

4. Dissociatie en strafrechtelijk inzicht

De op <rechtspraak.nl> gepubliceerde uitspraken bevatten slechts korte weergaven van de deskundigenrapportages. Een goed beeld van wat dissociatie nu precies inhoudt kan op basis van die uitspraken niet worden verkregen. Daarbij geldt ook nog dat de rapportages kennelijk nogal eens zijn geschreven op het begrip van de leek die de rechter en de overige procesdeelnemers nu eenmaal zijn. Dat betekent dat begrippen losjes worden gehanteerd en de diagnoses vanuit psychologisch en psychiatrisch perspectief derhalve als minder zorgvuldig moeten worden beschouwd.⁴⁸ Hetzelfde geldt overigens voor wat betreft het strafrechtelijk perspectief. In de uitspraken wordt zelden gerefereerd aan het inzichtcriterium en worden voorts steeds andere termen gebruikt om uit te drukken dat de verdachte geen opzet zou hebben gehad: 'geen cognitieve controle', 'reflexmatig handelen', 'geen wilsgerichtheid', 'geen vrije wilsbepaling', en 'geen rationele afweging'. De centrale vraag in deze paragraaf luidt dan ook wat de dissociatieve stoornis precies inhoudt en hoe de stoornis zich verhoudt tot het strafrechtelijk inzichtcriterium. Dissociatie wordt in de DSM-IV-TR⁴⁹ omschreven als een verstoring van de gewoonlijk geïntegreerde functies van bewustzijn, geheugen, identiteit en waarneming van

39. Gerechtshof Leeuwarden 20 juni 2008, L/JN BD4917.

40. Rb. Breda 15 september 2008, L/JN BF0778.

41. HR 9 oktober 1984, nr. DD 85.065.

42. Rb. Arnhem 11 maart 2005, L/JN AS9894. De verdachte wordt overigens wel veroordeeld voor dood door schuld.

43. Rb. Haarlem 6 april 2004, L/JN AO7092.

44. Vergelijk de zaken van de slaapwandelaars waarin werd aangenomen dat de flarden herinnering tot stand waren gekomen door sturende verhoren. In Rb. Groningen 27 november 2003, L/JN AN8945 herinnerde de verdachte zich nog net iets te veel van hoe hij met een bijl op het achterhoofd van zijn vrouw sloeg. Vergelijk ook Rb. Groningen 24 april 2008, L/JN BD0507 waar uit de verklaringen van verdachte blijkt dat zij wist welke handelingen ze verrichtte.

45. Vergelijk Rb. Amsterdam 1 februari 1971, N/J 1971, 217 en Rb. Groningen 24 april 2008, L/JN BD0507.

46. Vergelijk Rb. Zutphen 9 november 2007, L/JN BB7529; Rb. Utrecht 17 december 2002, L/JN AF2058 waarin de daad in het geheel niet paste bij de desbetreffende verdachten: een minderjarig verder normaal meisje, en een niet gewelddadige als vriendelijk en zorgzaam bekend staande vrouw.

47. Vergelijk Rb. Zutphen 9 november 2007, L/JN BB7529. Vergelijk ook Rb. Middelburg 16 maart 2006, L/JN AV5122 waarin het door de verdediging gestelde reflexmatig handelen als gevolg van een kortsluTINGSreactie niet aannemelijk werd geacht.

48. T. Rinne, R. Rijnders & E. de Beurs, 'Posttraumatische stressstoornis en dissociatieve stoornissen', in: B.A. Blansjaar e.a. (red.), *Stoornis en delict. Handboek psychiatrische en psychologische rapportage in strafzaken*, Utrecht: de Tijdstroom Uitgeverij 2008, p. 170.

49. De DSM-IV-TR – Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders – is het classificatiesysteem waarin psychiatrische verschijnselen gedefinieerd worden met het oog op diagnose en behandeling. Overigens zijn wij ons ervan bewust dat het fenomeen dissociatie niet onomstreden is, zie bijvoorbeeld R.J. McNally, *Remembering Trauma*, Cambridge University Press 2005 en Harald Merckelbach in diverse publicaties over dissociatie. De discussie valt evenwel buiten het bestek van deze bijdrage.

de omgeving. Het is een disconnectie tussen geest en persoon, omgeving en tijd die zich op verschillende niveaus kan manifesteren: van normale dagelijkse gebeurtenissen tot dissociatieve stoornissen die normaal functioneren onmogelijk maken.⁵⁰ De DSM-IV-TR2 onderscheidt vier categorieën: dissociatieve amnesie (iemand lijdt aan ernstig geheugenverlies meestal na een ingrijpende gebeurtenis), dissociatieve fugue (mensen verlaten huis en haard en nemen (onbewust) een nieuwe identiteit aan zonder zich hun verleden te herinneren), dissociatieve identiteitsstoornis (om bijvoorbeeld mishandeling en misbruik uit de (vroeg) jeugd te kunnen verdringen, worden meerdere deelpersoonlijkheden of alters aangenomen), depersonalisatiestoornis (mensen hebben het gevoel los te staan van hun eigen geestelijke processen en nemen waar als in een droom), en de dissociatieve stoornis niet anders omschreven (de restcategorie). Deze categorieën lijken niet direct van toepassing op de strafrechtelijke situatie. Daar gaat het immers niet zozeer om een langer durende toestand maar om een kortstondige en acute dissociatieve toestand tijdens het delict. Wil die toestand inhouden dat er geen sprake kan zijn van opzet zal hij ook altijd gepaard moeten gaan met amnesie.⁵¹ In die amnesie schuilt het grootste pijnpunt van de dissociatieve stoornis, in het bijzonder wanneer de diagnose bij een verdachte moet worden gesteld. De verdachte is immers niet zomaar een hulpvragende patiënt maar iemand voor wie het voorwenden van amnesie een mogelijke uitweg voor een strafrechtelijke sanctie kan zijn. De gedragsdeskundige zal dus niet al te goedgegelovig moeten zijn⁵², en bijvoorbeeld ook aandacht moeten besteden aan de vraag of deze persoon reeds bekend was met dissociatieve verschijnselen. Indien dat niet het geval is wordt het al minder waarschijnlijk dat de stoornis tijdens het delict heeft gespeeld.⁵³ Een interessante vraag in het licht van de bestudeerde rechtspraak ten slotte, is of de aannemelijkheid van de amnesie inderdaad zou moeten afhangen van de volledigheid van de amnesie. Is dit vanuit gedragskundig perspectief een te billijken vereiste of is het zich helemaal niets kunnen herinneren juist een indicatie voor manipulatief gedrag?

In hoeverre onder psychologen en psychiaters overeenstemming bestaat over de vraag of dissociatie aan het opzet in de weg kan staan, wordt uit de bescheiden hoeveelheid Nederlandse literatuur hierover niet geheel duidelijk. Beukers meent bijvoorbeeld van wel en stelt dat een dissociatieve toestand of andere vormen van 'veranderd bewustzijn' (al dan niet pathologisch) zoals slaapwandelen en epilepsie, in de weg kunnen staan aan opzet.⁵⁴ Rinne e.a. spreken zich er niet over uit hoe precies de dissociatie strafrechtelijk relevant kan zijn⁵⁵, en Janssen en Van Leeuwen sluiten nadrukkelijk uit dat

een dissociatieve stoornis aan het opzet in de weg staat. In het licht van het inzichtcriterium menen zij dat geen sprake is van een zo verregaand geestelijk defect.⁵⁶

Vanuit strafrechtelijk perspectief lijkt de acute dissociatie echter bij uitstek een stoornis die aan het opzet in de weg zou kunnen staan.⁵⁷ Daarbij is niet zozeer de ernst van de stoornis van belang maar wat dissociatie in de kern inhoudt: bij de verdachte ontbreekt het zich bewust zijn van zijn handelen. Dit sluit ogenschijnlijk aan bij het door de Hoge Raad geformuleerde inzichtcriterium. Nu geest en handeling zijn losgekoppeld heeft de verdachte geen inzicht in de gevolgen en de draagwijdte van zijn daad.

Het bevatten van de kernrelatie tussen inzichtcriterium en dissociatie, en het integreren van rechterlijk oordeel en gedragsdeskundig advies zijn blijkens de bestudeerde rechtspraak en de daar gehanteerde terminologie echter niet altijd even gemakkelijk. Dit blijkt in de eerste plaats uit de door de rechter gehanteerde terminologie die we hierboven reeds noemden. Of de verdachte in zijn dissociatieve toestand niet meer rationeel kon handelen is immers niet relevant (zie paragraaf 2). In het bijzonder wekt het verwarring dat de rechter nogal eens spreekt van gebrek aan 'wilsgerichtheid' of 'geen vrije wilsbepaling'. Nu heeft opzet betrekking op weten en willen en is het in dat licht niet vreemd dat de term wilsgerichtheid voorbij komt.⁵⁸ Binnen de forensische psychiatrie en psychologie wordt de wilsgerichtheid echter gehanteerd om de toerekeningsvatbaarheid uit te drukken. Los van de wenselijkheid van die werkwijze zegt wilsgerichtheid dus vanuit dat perspectief louter iets over de toerekening. Belangrijker nog is dat de vrije menselijke wil in de gedragskundige wetenschappen een geheel eigen betekenis kent. Een betekenis die bovendien onderwerp is van voortdurende discussie.⁵⁹ De rechter dient niet uit te gaan van dat complexe dieptepsychologisch perspectief maar van het door de Hoge Raad geformuleerde inzichtcriterium waarin de cognitie, het weten of bewust zijn, voorop staat.⁶⁰ In de uitspraken waarin de rechter spreekt over ontbreken van wil met als gevolg het ontbreken van opzet lijkt het er evenwel op dat de rechter zich te zeer heeft laten meevoeren door het betoog van de gedragsdeskundige. In geval van de dissociërende verdachten leidt dit, voor zover wij dat kunnen inschatten, niet tot juridisch evident onjuiste uitspraken. De verwarring ontstaat met name in die gevallen waarin de verdachte in een ernstige psychose heeft verkeerd. Zo maken wij althans op uit de in paragraaf 3.2 besproken uitspraak van de Rechtbank Haarlem en de recent gecasseerde uitspraak van het Hof Leeuwarden waarin wordt overwogen dat blijkens de verklaringen van de gedragsdeskundigen de verdachte niet in staat was in vrijheid zijn wil te bepalen en keuzes te maken en dat derhalve

50. Zie de weergave van S.L.J. Janssen & A.M.H. van Leeuwen, 'Dissociatie in het strafrecht', *DD* 2009, p. 876.

51. Vergelijk S.L.J. Janssen & A.M.H. van Leeuwen, 'Dissociatie in het strafrecht', *DD* 2000, p. 876.

52. Zie E. Rassin, 'De psycholoog en het deskundigenbewijs', in: P.J. van Koppen e.a., *Het Recht van Binnen*, Deventer: Kluwer 2002, p. 351.

53. Rinne e.a., 2008, p. 169. Dat de rechter de geloofwaardigheid meeneemt in zijn oordeel bleek reeds in paragraaf 3.2.

54. M.M. Beukers, 'De psychische stoornis in het strafrecht', in: B.A. Blansjaar e.a. (red.), 2008, p. 19.

55. Rinne e.a. 2008.

56. Janssen & Van Leeuwen 2000, p. 877.

57. Vergelijk ook Van Dijk 2008, p. 32 en p. 296-301.

58. Zie de desbetreffende zaken uit paragraaf 2.2. Zie ook nog Rb. Maastricht 29 augustus 2008, *LJN* BH1158. Vergelijk ook Rb. Leeuwarden 6 januari 2009, *LJN* BH3074; Rb. Groningen 27 november 2003, *LJN* AN8945; Gerechtshof 's-Hertogenbosch 18 januari 2005, *LJN* AT5050.

59. Zie bijv. C. de Ruiter & M. Hildebrand, 'Over toerekeningsvatbaarheid', in: P.J. van Koppen e.a., 2002, p. 692-693.

60. De Hullu 2009, p. 225.

opzet ontbrak.⁶¹ Dat de verdachte niet de vrijheid had om zijn wil te bepalen en keuzes te maken wil echter nog niet zeggen dat bij de verdachte ieder inzicht in de draagwijdte van zijn gedragingen en mogelijke gevolgen daarvan heeft ontbroken, aldus de Hoge Raad.⁶²

5. Conclusies en aanbevelingen

In strafzaken waarin verdachten lijden aan een ernstige geestelijke stoornis voert de verdediging op basis van de rapportage pro justitia regelmatig aan dat de verdachte geen opzet heeft gehad op het plegen van het delict. Een dergelijke – doorgaans ook niet nader onderbouwd – verweer leidt echter niet vaak tot nader gedragsdeskundig onderzoek en wordt nog minder vaak gehonoreerd aangezien op basis van het door de Hoge Raad geformuleerde inzichtcriterium wordt aangenomen dat een stoornis slechts dan aan opzet in de weg staat als bij de verdachte elk inzicht in de draagwijdte en de mogelijke gevolgen van zijn handelen heeft ontbroken. Dit criterium laat zien dat strafrechtelijk opzet enerzijds psychisch van aard is, maar dat het begrip anderzijds weinig psychologische diepgang heeft en er een zekere mate van objectivering in besloten ligt. Dit geeft de gedragskundige een belangrijke maar tegelijkertijd beperkte adviserende rol.

Uit de uitspraken komt naar voren dat de ernstigste stoornissen zoals psychoses, paranoïde schizofrenie, etc. etc., het opzet niet wegnemen. Maar ondanks de beperktheid waar het inzichtcriterium voor staat, durft de rechter in voorkomende gevallen toch vrij te spreken van een ernstig delict als doodslag omdat het de gestoorde verdachte aan opzet heeft ontbroken. De enige stoornis waarbij dat blijkens de lagere rechtspraak voornamelijk het geval kan zijn, is de acute dissociatie. Bij dissociatie zijn geest en handeling losgekoppeld en is iemand zich niet bewust van wat hij doet. Dit sluit aan bij het op cognitieve gerichte inzichtcriterium zoals door de Hoge Raad geformuleerd.

Bij de diagnose dissociatie zal de gedragsdeskundige rekening moeten houden met het gegeven dat hij geen doorsnee cliënt voor zich heeft maar een verdachte die baat kan hebben bij het voorwenden van algeheel geheugenverlies. Die terughoudendheid is ook te zien in de rechterlijke oordelen waarin naar voren komt dat opzet alleen dan afwezig wordt geacht als de dissociatie acuut en volledig is geweest, en de verdachte geen enkele herinnering heeft aan het delict. Ook speelt mee of de verdachte een geschiedenis heeft met dissociërende verschijnselen en of de desbetreffende handelingen in een onbewuste toestand kunnen worden uitgevoerd. Enigszins problematisch in het 'opzet-stoornis'-vraagstuk lijkt de vertaling van het gedragskundig advies inzake de stoornis naar het juridische perspectief. Terminologie die wordt gehanteerd ten aanzien van de vraag naar de toerekeningsvatbaarheid wordt door de rechter ook gebruikt ten aanzien van de opzetvraag. Of de verdachte rationeel dan wel niet wilsgericht handelde is echter vanuit opzetperspectief niet relevant en werkt daarom verwarrend. De rechter dient zich derhalve te realiseren dat de wilsterminologie in de gedragswetenschappen

een geheel eigen betekenis heeft die afwijkt van het strafrechtelijk perspectief inzake opzet, weten en willen. Vanuit dat gedragskundig perspectief zal een gedragskundige naar ons idee sneller concluderen dat de gestoorde verdachte iets niet wilde en dus geen opzet had op het delict. Op die momenten waarop de gedragsdeskundige gerichte vragen over het opzet worden gesteld, dient dan ook goed uitgelegd te worden waar, in relatie tot de geestelijke stoornis, de juridische grenzen van dat begrip zijn gesteld opdat de deskundige zich ervan bewust is hoe zijn woorden geïnterpreteerd kunnen worden. Overigens vragen wij ons af of het mogelijk is dat de gedragsdeskundige zijn eigen kijk op wil en wilsvrijheid zou kunnen verlaten en zou kunnen redeneren vanuit het inzichtcriterium. Vanuit zijn perspectief komt dat ongetwijfeld de zorgvuldigheid en wetenschappelijke juistheid van zijn oordeel niet ten goede. Vanuit die gedachte is het wellicht beter dat 'slechts' een uitgebreide uitleg over de stoornis en al zijn kenmerken wordt gegeven, zonder daarbij de deskundige een directe uitspraak te laten doen over het strafrechtelijk opzet. Duidelijk is in ieder geval wel dat het beter is de wilsterminologie te vermijden, nu dit niet alleen verwarring sticht maar ook leidt tot onjuiste uitkomsten.

61. Het betrof hier overigens een psychose. Ook nam het hof uiteindelijk via een 'culpa in causa'-redenering toch opzet aan. HR 9 december 2008, NJ 2009, 157, m.nt. Schalken, r.o. 3.2.2.

62. HR 9 december 2008, NJ 2009, 157, m.nt. Schalken, r.o. 4.3.2.